

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran

Vol 17, No 2, Autumn & Winter 2024

ISSN: 2008-7357

E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2024.234566.1297>

Research Paper

A Statistical Analysis of the Role of the National Assembly in Industrial Policy-Making (1925-1941)

Hamidreza Aryanfar

Assistant Professor, Iranian Studies Foundation, Tehran, Iran. Email: Aryanfar@iranology.ac.ir

Received: 2024/01/23 PP 269-294 Accepted: 2024/04/19

Abstract

The beginning of industrial policy-making by the National Assembly goes back to the second assembly. Until the end of the fourth assembly, laws were ratified in the industry field but were not implemented for structural reasons. In the fifth assembly, as Iran entered the stage of industrial development, the process of industrial policy-making by the assembly also entered a new stage. The fifth assembly, taking into account the planning and decision-making system, officially made policies in the field of industry, and this process continued until the end of the twelfth assembly. During the 8 periods, according to the many political, social, and economic needs of the Pahlavi government, industrial development policies were ratified as laws. The main issue of the current research is to explain the role of the National Assembly in the policy-making of Iranian industrial development during the first Pahlavi era. This article aims to make a statistical analysis of the laws through a qualitative method, and it tries to examine the role and position of the national assembly in the process of industrial policy-making in the first Pahlavi era.

Keywords: First Pahlavi, National Assembly, Policy-Making, Laws, Industry.

Citation: Aryanfar, Hamidreza .2024. *Statistical analysis of the role of the National Assembly in industrial policy making (1925-1941)*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 17, no 2, PP 269-294.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Since the beginning of the modernization movement in Iran, industrial development has been one of the ideals of intellectuals and constitutionalists. Still, these plans were not successful due to the weak economic structure of the country and the movements of foreign forces. With the formation of the National Assembly, legislation and policymaking in modernization and industrial development began. The first exclusive law in the field of industry in the second session of the National Assembly, entitled “Leather and Soap Factory Establishment Privilege Law to Rabizadeh and Partners,” was approved by the members of the parliament. Further, until the end of the fourth term, laws were approved in the industry. In the fifth term, with the change of government, the industrial policy process by the parliament also entered a new stage.

Until now, various studies and research have addressed the issue of modernization and development of industry in the first Pahlavi period, but the role of the parliament as one of the pillars of governance in this period, in the process of industrial development and the effects of its approvals on the industrial structure of Iran, has been paid less attention. Therefore, this article deals with the role and importance of governance in the country’s industrialization, explicitly examining the approvals of the National Assembly, their programs, policies, and industrial decisions. It was a period in which, many bills were ratified in the field of industry.

Methodology

The present research has analyzed the aforementioned laws with a qualitative method and has tried to explore the programs, policies, and industrial decisions and the role and position of the parliament in the process of industrial policy-making during the first Pahlavi period (1925-1941); A period which, according to many historians and experts, is the beginning of modernism in Iran. In this period, in addition to the country’s income resources that were at the disposal of the government, the government’s direct monopoly, which was the dominant form of economic resource monopoly, and its transfer by the government, whether the parliament could be effective in relation to industrial policy, is the subject of this article. It has been addressed.

Results and discussion

The National Assembly, the most important achievement of the constitutional revolution, during the first Pahlavi era, paid attention to the advancement of the country's reform and development project and addressed the industry category. The findings of the research show that during this period, many of the programs that were approved by the Shura Council were ordered by the king or the court and therefore lacked the scientific support needed for implementation. Weakness in the process of investigation and research should be investigated more than anything in the construction of political power during the first Pahlavi period and the rotation of power from the parliament to the government and of course the nature of the parliament. In this period, while government concentration was a tool in the process of capital accumulation, corruption and the lack of initiative to be encouraged were contrary to pursuing a coherent and continuous industrial policy. The approved laws of this period created a big leap in development, but did not provide the factors of development in terms of quantity and quality, the reason of which, in addition to the structure of the Pahlavi government, goes back to the social and economic conditions of Iran before this period. In addition to the mentioned internal factors, the external factor of Iran's integration into the world market of the capitalist system and the fluctuations of the world market also had a profound effect on the nature of economic policies and the creation of financial resources.

Since during the first Pahlavi era, the country's revenue sources were under the control of the government, therefore, the role of the parliament could not be effective in relation to industrial policy and was monopolized by the government. In addition to direct government monopoly, which was the dominant form of economic resource monopoly, in some cases the government gave away some privileges by receiving royalties.

The findings of the research show that although the laws approved by the parliament accelerated social changes, the characteristics governing the discourse environment, the interference and control of the government's decisions in all affairs and institutions, caused the legislative body of the parliament to approve laws that are aimed at consolidating absolute power.

Conclusion

During the Pahlavi period, the government structure and decision-making system were focused on the institution of monarchy and government. The motivation of the government was to provide financial resources to create political concentration. In fact, it was the establishment of legal institutions in line with the exercise of individual sovereignty that helped the Shah to establish a powerful central government. Therefore, the parliament became an organization for approving the government's approvals and removed the parliament from its real function, which is to support the national industry.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان، ۱۴۰۳
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2024.234566.1297>

مقاله پژوهشی

تحلیل آماری نقش مجلس شورای ملی در سیاست‌گذاری صنعتی (۱۳۲۰-۱۳۰۴)

حمیدرضا آریان‌فر ^{id}

استادیار بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران، رایانامه: Aryanfar@iranology.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۳ صص ۲۶۹-۲۹۴ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۰۸

چکیده

آغاز سیاست‌گذاری صنعتی توسط مجلس شورای ملی به دوره دوم باز می‌گردد. در ادامه تا پایان دوره چهارم، قوانینی در حوزه صنعت به تصویب رسید، اما این مصوبات به علل ساختاری به مرحله عمل درنیامد. در دوره پنجم، همزمان با ورود ایران به مرحله توسعه صنعتی، روند اقدامات مجلس در زمینه سیاست‌گذاری صنعتی نیز وارد مرحله نوینی شد. مجلس پنجم با در نظر گرفتن نظام برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری به صورت رسمی به سیاست‌گذاری در زمینه صنعت پرداخت و این روند تا پایان دوره دوازدهم ادامه یافت. مجلس در طی ۸ دوره با توجه به بسیاری از نیازهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حکومت پهلوی، سیاست‌های توسعه صنعتی را در قالب قوانین تصویب نمود. مسئله اصلی تحقیق حاضر تبیین نقش مجلس شورای ملی در سیاست‌گذاری توسعه صنعتی ایران در دوره پهلوی اول است. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که اگرچه قوانین مصوب مجلس موجب تسریع تحولات اجتماعی گردید، ویژگی‌های حاکم بر فضای گفتمانی و دخالت دولت در تمامی امور و دستگاه‌ها سبب شد تصمیم‌گیری‌های نهاد قانونی مجلس صرفاً در جهت تحکیم قدرت مطلقه حکومت باشد و لذا نیازهای واقعی یک برنامه توسعه صنعتی منسجم و عوامل توسعه از نظر کمی و کیفی در نظر گرفته نشود. این مقاله با روش کیفی به تحلیل آماری قوانین یادشده پرداخته و سعی نموده است به تحلیل نقش و جایگاه مجلس در روند سیاست‌گذاری صنعتی در دوره پهلوی اول بپردازد.

واژه‌های کلیدی: پهلوی اول، مجلس شورای ملی، سیاست‌گذاری صنعتی، قوانین.

استاد: آریان‌فر، حمیدرضا. ۱۴۰۳. تحلیل آماری نقش مجلس شورای ملی در سیاست‌گذاری صنعتی (۱۳۲۰-۱۳۰۴)، مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۷، شماره ۲، ۲۶۹-۲۹۴.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

از آغاز جنبش تجددخواهی و نوگرایی در ایران، رشد صنعت یکی از آرمان‌های روشنفکران و مشروطه‌خواهان بود. مشارکت تجار، بازرگانان و پیشه‌وران در مبارزات نهضت مشروطه‌خواهی باعث شده بود آنان برای گسترش صنعت و تجارت طرح‌هایی ارائه کنند، اما این طرح‌ها به دلیل ضعف ساختار اقتصادی کشور و تحرکات نیروهای خارجی با موفقیت همراه نبود و اقدامات آغازین برخی از تجار در آستانه نهضت مشروطیت برای ایجاد کارخانه‌های مختلف تقریباً با شکست مواجه شد.

با تشکیل مجلس شورای ملی، قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری در زمینه نوسازی و توسعه صنعتی آغاز گردید. اولین قانون اختصاصی در حوزه صنعت در دوره دوم مجلس شورای ملی با عنوان «قانون امتیاز تأسیس کارخانه چرم و صابون‌سازی به ربیع‌زاده و شرکاء» در ۱۰ ماده، توسط نمایندگان مجلس به تصویب رسید. قانون دیگری نیز که در این دوره به تصویب رسید، قانون «اجازه تأسیس کارخانه چرم‌سازی به جلالیانس از ایرانیان ارمنی» بود. افزایش اعتبار برای مدرسه صنعتی ایران و آلمان از دیگر تصمیمات مجلس در این زمینه بود که در چهارم شهریور ۱۳۰۱ش اتخاذ گردید. براساس این قانون به بودجه پیشین مدرسه ۸ هزار تومان افزوده شد. قانون «ایجاد کارخانه کبریت‌سازی» نیز از قوانین مجلس شورای ملی در حوزه صنعت بود که در دوره چهارم مجلس به تصویب رسید و به موجب آن ساخت کبریت در آذربایجان به مدت ۱۵ سال به حاج محمدرحیم خوئی و حاج محمدباقر خوئی واگذار شد. نکته جالب توجه این است که تصمیمات مجلس شورای ملی در طی ۴ دوره مطابق با رویکردی تجددگرایانه به صنعت بود، به طوری که مجلس در کنار صنایع دستی و سنتی به تصویب قوانینی در ترویج صنایع ماشینی نیز پرداخت. کوشش‌های مجلس برای ورود ماشین‌آلات و تأسیس صنایع ماشینی از جمله اقدامات مجلس در این دوره بود.

در اواخر دوره قاجار، در پی وقوع جنگ اول جهانی و اشغال بخشی از کشور توسط نیروهای خارجی و همچنین تضعیف دولت‌های عصر مشروطه و ظهور نیروهای گریز از مرکز در مناطق مختلف، هرج و مرجی بر کشور حاکم شد که امکان تصمیم‌گیری در حوزه صنعت را ناممکن ساخت. تا اینکه با روی کار آمدن حکومت پهلوی، فرآیند سیاست‌گذاری صنعتی در اواخر مجلس پنجم (مصادف با روی کار آمدن حکومت پهلوی) سرعت بیشتری گرفت. در این دوره نفت مهم‌ترین منبع درآمد دولت بود. دولت از درآمد حاصل از صدور نفت بستر مناسب را برای فعالیت‌های اقتصادی فراهم می‌کرد. بنابراین، «معافیت ۱۰ ساله ماشین‌های صنعتی و فلاحتی از تأدیة حقوق ورودی گمرکی»، «اجازه ساخت خطوط آهن اصلی و مهم کشور»، «اجازه تأسیس یک واحد تولید آهن و فولاد» و «امتیاز ساختن کارخانه‌های پارچه‌بافی در

ولایت‌های استرآباد، شاهرود، بسطام و دامغان» از جمله قوانین مهم صنعتی بودند که به تصویب رسید. این معافیت‌ها آشکارا به صنایع بزرگ نظر داشت. با توجه به مصوبات مجلس شورای ملی طی ۴ دوره، بیشترین قوانین مصوب در حوزه صنعت به ایجاد تأسیسات و کارخانه‌های مختلف اختصاص داشت. مجلس با دادن امتیاز یا مجوز راه‌اندازی کارخانه یا بهره‌برداری از معادن به اتباع ایرانی، زمینه را برای توسعه صنعتی ایران فراهم می‌نمود.

در باب موضوع صنعتی‌سازی ایران تاکنون تعدادی کتاب و مقاله منتشر شده است. از جمله ویلم فلور در دو کتاب *طبقه کارگران و صنعت در ایران* (۱۴۰۱) و *صنعت در ایران* (۱۳۷۱) نشان می‌دهد که چگونه طی سال‌های ۱۲۲۹ تا ۱۳۲۰ش بسیاری از صنایع سنتی در ایران رو به افول رفتند و اولین تلاش‌ها در کشور برای صنعتی شدن صورت گرفت. او در این کتاب‌ها اسناد دست اولی از برنامه‌ها، اقدامات، دستاوردها و پیامدهای صنعتی شدن ایران عرضه می‌کند. همچنین با نگاهی بی‌طرفانه انگیزه‌ها، زمینه‌ها و تمایلات شاهان را برای صنعتی شدن و گذار از اقتصاد سنتی روستایی بررسی می‌کند. فلور در این آثار با بهره‌گیری از منابع و اسناد اولیه و همچنین آمار به تجزیه و تحلیل هزینه‌ها و منافع تلاش‌های ایران برای نوسازی صنعتی از دهه ۱۸۵۰ تا سال ۱۹۴۱م می‌پردازد. زهرا صادقی نیز در کتاب *سیاست‌های صنعتی در دوران رضاشاه* (۱۳۸۷)، با بهره‌گیری از اسناد متعدد، روزنامه و دیگر منابع پژوهشی، برنامه‌ها و اقدامات حکومت را هم‌سو با صنعتی شدن ایران تشریح می‌کند. همچنین در تارنمای تاریخ معاصر ایران در مطلبی با عنوان «نقش مجالس دوره پهلوی اول در سیاست‌گذاری صنعتی» (۱۳۹۹) به تعداد مصوبات مجالس و نقش انفعالی آنها، به رغم ظرفیتی که می‌توانستند در صنعتی شدن ایران داشته باشند، اشاره شده است.

پیشینه این تحقیق نشان می‌دهد به رغم شمار مطالعات و پژوهش‌های گوناگون در خصوص دوره پهلوی اول، به نقش مجلس در روند توسعه صنعتی و تأثیر مصوبات آن بر ساختار صنعتی ایران کمتر توجه شده است. از این رو، در این مقاله با توجه به مصوبات مجلس شورای ملی، برنامه‌ها، سیاست‌ها و تصمیمات صنعتی آن (در دوره‌ای که تعداد زیادی مصوبات در حوزه صنعت به تصویب رسید) به بررسی نقش و اهمیت حاکمیت در صنعتی‌سازی کشور می‌پردازیم.

بنابراین، با عنایت به چشم‌انداز تاریخی که اشاره شد، در ادامه برنامه‌ها، سیاست‌ها و تصمیمات صنعتی مجلس از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ش بررسی می‌شود؛ دوره‌ای که به گفته بسیاری از مورخان و صاحب‌نظران آغاز دوره مدرنیسم در ایران به شمار می‌رود.

سلسله مراتب مراکز سیاست گذاری

طی دوره پهلوی اول، مراکز و نهادهای سیاست گذاری در امور صنعتی با توجه به نقشی که در فرآیند برنامه ریزی بر عهده داشتند، دارای جایگاهی یکسان نبودند و هر یک در هرم تصمیم گیری جایگاه خاصی داشتند. در رأس این هرم رضاشاه پهلوی قرار داشت که هر چند به لحاظ قانونی و حقوقی از چنین جایگاهی برخوردار نبود و تنها می توانست از طریق هیئت وزیران پیشنهادات خود را به تصویب نمایندگان مجلس برساند، در عمل بیشترین سهم را در نظام تصمیم گیری صنعتی به خود اختصاص داده بود. نقش رضاشاه در هرم برنامه ریزی صنعتی در فاصله سال های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ یکسان و ثابت نبود. به گفته کاتوزیان، «پانزده سالی که از به تخت نشستن رضاخان تا کنارگیری وی گذشت می توان به دو بخش تقسیم کرد: ۱۲-۱۳۰۴ یعنی هنگامی که قدرت او مطلق بود و دوره ۲۰-۱۳۱۲ یعنی زمانی که قدرتش هم مطلق بود و هم خودکامه» (کاتوزیان، ۱۳۷۴، ۱۴۵).

بدین ترتیب، هرچه از سال های نخست سلطنت رضاشاه دورتر می شویم بر میزان تمرکز قدرت وی افزوده می شود و به دنبال آن از توانایی سایر مراکز و نهادهای سیاست گذاری کاسته می گردد. چنانکه از سال ۱۳۱۲ به بعد بسیاری از تصمیماتی که در عرصه صنعت اتخاذ می شود با رأی و نظر شخصی شاه است. در طی این دوره دولت برای اجرای تمرکز سیاسی در سیاست اقتصادی مداخله می کند و منابع مالی را در اختیار می گیرد (یزدانی و شجاعی، ۱۳۸۸، ۱۵۲).

پس از شاه، هیئت وزیران در هرم تصمیم گیری قرار داشت. با اینکه هیئت وزیران قوه اجراییه کشور محسوب می شد، در بسیاری از امور صنعتی مداخله و برنامه هایی را در حوزه صنعت طرح می کرد. بررسی ها نشان می دهد از سال ۱۳۱۲ بر نقش هیئت وزرا در اتخاذ تدابیر و برنامه ریزی در حوزه صنعت به طور چشم گیری افزوده شد.

پس از هیئت وزیران، مجلس شورای ملی قرار می گرفت. مجلس شورای ملی مرجعی قانونی محسوب می شد که طبق قانون اساسی مشروطه وظیفه قانون گذاری در امور صنعتی را بر عهده داشت. گرچه همواره نقش خود را نمی توانست حفظ کند، گاه از سوی شاه و گاه از سوی هیئت وزرا مورد تعرض قرار می گرفت و از نقش آن کاسته می شد. به نوشته یحیی دولت آبادی، «وظیفه مجلس به ظاهر رعایت کردن قوانین مشروطه است و در باطن اجرای هرچه از دربار دستور برسد» (دولت آبادی، ۱۳۳۱، ۴۰۴/۴). به نظر می رسد با افزایش قدرت شاه از سال ۱۳۱۲، از میزان نقش مجلس در زمینه قانون گذاری نیز کاسته شد، تا جایی که به تدریج نه یک نهاد مقید و مؤثر، بلکه نهادی بی اهمیت شد که به صورت لباس آراسته ای درآمده بود. یکی از وزرای این دوره می گوید چون شاه اصرار داشت همه کارهای اجرایی توسط

قوة مقننه تصویب شود، مجلس به مکانی برای اعمال تشریفات تبدیل شده بود. سفیر انگلیس نیز در سال ۱۳۰۵ در گزارشی با اشاره به نقش مجلس می‌نویسد هنگامی که شاه طرح یا لایحه‌ای را در نظر دارد، تصویب می‌شود و زمانی که مخالف است رد می‌شود (آبراهامیان، ۱۳۷۷، ۱۷۱-۱۷۲).

در مرتبه چهارم نهادهای اختصاصی حوزه صنعت مانند اداره یکم صنعت، اداره کل طرق، اداره کل تجارت و... قرار می‌گرفتند.

براساس ضوابط و قوانین رسمی در نظام تصمیم‌گیری، در ابتدا مجلس شورای ملی، سپس هیئت وزرا و شاه و در پایان نهادهای اختصاصی واقع می‌شد. طبق اصل پانزدهم متمم قانون اساسی، «کلیه قوانینی که برای تشیید مبانی دولت و سلطنت و انتظام امور مملکتی و اساس وزارتخانه‌ها لازم است، باید به تصویب مجلس شورای ملی برسد.» همچنین در این اصل تأکید شده است: «مجلس شورای ملی حق دارد در عموم مسائل آنچه را صلاح ملک و ملت می‌داند، پس از مذاکره و مذاقه از روی راستی و درستی عنوان کرده، با رعایت اکثریت آراء، در کمال امنیت و اطمینان با تصویب مجلس سنا به توسط شخص اول و دولت به عرض برساند که به صحت همایون موشح و به موقع به اجرا گذارده شود.» اصل بیست و چهارم نیز بیان می‌کند که بستن عهدنامه‌ها و مقاوله‌نامه‌ها و اعطای امتیازات (انحصار) تجاری و صنعتی و فلاحتی و غیره اعم از اینکه طرف داخله باشد یا خارجه باید به تصویب مجلس شورای ملی برسد... (مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانون‌گذاری، ۱۳۱۸، ۷).

اما در عمل به رویه‌های رسمی توجه نگردید و به دلیل فقدان تقسیم وظایف نهادها و حدود و ثغور آنها، گونه‌ای انحراف در نظام برنامه‌ریزی شکل گرفت که از این میان گرایش به سوی تمرکز قدرت در نهاد سلطنت بیشترین سهم را داشت. از سوی دیگر، نهادها و دیگر مراکز برنامه‌ریزی برحسب اوامر شاه به ایفای وظیفه مشغول بودند. این امر موجب شد هم در زمینه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی بخش صنعت و هم در امور اجرایی نابه‌سامانی‌های بسیاری به وجود آید. بنابراین، اقداماتی که طی این دوره در بخش صنایع و تولیدات صورت گرفت، کاملاً همسو با سیاست‌های شاه بود، چرا که الگوهای توسعه در هر کشور در هر مقطع زمانی با استراتژی و اهداف حاکمیت ارتباط تنگاتنگی دارد (فلاح‌زاده، ۱۳۹۱، ۲۱۰).

روند سیاست‌گذاری صنعتی در مجلس شورای ملی

مجموع وقایع سیاسی اواخر دوره قاجار نشان داد که کشور تا چه حد به تشکیل یک حکومت قدرتمند مرکزی نیاز دارد، وجود فردی که بتواند کشور را از شرایط نابه‌سامان خارج کند. رضاشاه پس از به دست

۱. البته در امور قانون‌گذاری، در کنار مجلس شورای ملی، مجلس دیگری به نام «مجلس سنا» نیز در نظر گرفته شده بود. اما در دوره پهلوی اول مجلس سنا تشکیل نشد و لذا مطابق اصل چهارم و هفتم قانون اساسی عمل شد. اصل چهارم و هفتم به این نکته اشاره داشت که «مادام که مجلس سنا منعقد نشده فقط امور بعد از تصویب مجلس شورای ملی به صحت همایون موشح و به موقع اجرا گذارده خواهد شد» (مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانون‌گذاری، ۱۳۱۸، ۹-۱۰).

گرفتن قدرت، دست به ایجاد نهادهایی برای حفظ حاکمیت فردی خود زد. از اواخر دوره مجلس پنجم تا پایان دوره پهلوی اول مجلس شورا تأمین‌کننده نظرات دربار بود و نمایندگان منتخب دولت براساس نیازهای دربار و برای تحکیم پایه‌های اقتدار دولت به تصویب قوانینی در حوزه صنعت می‌پرداختند. به‌طور کلی اهداف کارهایی که در حوزه صنعت انجام می‌شد عبارت بود از تأمین نیازهای مردم از طریق صنایع مصرفی به ویژه صنایع غذایی و دوم تأمین نیازهای ارتش تازه‌تأسیس پهلوی از قبیل گلیسرین، صابون، کنسرو، پارچه و غیره (صداقت‌کیش، ۱۳۵۲، ۵۱).

اتخاذ تصمیمات در مجلس شورای ملی بر مبنای نظامنامه داخلی مجلس شورای ملی صورت می‌گرفت. نظامنامه مجلس در دوره اول به تصویب رسید و پس از آن یک بار دیگر در دوره دوم در آن تجدید نظر اساسی شد و تا پایان دوره مورد بررسی (۱۳۲۰) همچنان رسمیت داشت. براساس نظامنامه شعب، کمیسیون‌هایی در داخل مجلس برای رسیدگی به امور تشکیل شد. در اصل دوازدهم نظامنامه هدف از تشکیل شعبات این‌گونه مطرح شده است:

مقصود عمده از تشکیل این شعبات آن است که هر وقت مطلب یا لایحه یا طرح قانونی به مجلس پیشنهاد می‌شود، رجوع به شعبات کنند که در آنجا ملاحظه و مذاقه شده و اگر تشکیل کمیسیونی لازم آید هر یک از شعبات پس از مذاکرات و مباحثات موافق که مجلس معین کرده است، برای عضویت کمیسیون انتخاب کنند و نیز هر وقت کمیسیونی باید تشکیل شود، رجوع به شعبات شود که اعضای آن را از بین خود انتخاب کنند (مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانون‌گذاری، ۱۳۱۸: ۳۵۱).

کمیسیون‌های موجود در مجلس عبارت بودند از: ۱. کمیسیون خارجه ۲. کمیسیون داخله ۳. کمیسیون نظام ۴. کمیسیون عدلیه ۵. کمیسیون قوانین مالیه ۶. کمیسیون معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه ۷. کمیسیون پست و تلگراف ۸. کمیسیون فواید عامه. هر کمیسیون دارای ۶ تا ۱۲ عضو بود و وظیفه داشت طرح‌های نمایندگان مجلس و لوایح هیئت دولت را دریافت کند و گزارش آن را ظرف ۲ ماه به مجلس شورای ملی بدهد تا در صحن مجلس مطرح شود و درخصوص آنها رأی‌گیری صورت گیرد (مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم قانون‌گذاری، ۱۳۳۴، ۲-۳).

با توجه به شرایط تاریخی و عقب‌ماندگی کشور، دولت برای حرکت در مسیر صنعتی شدن ابتدا به اصلاح نظام حمل و نقل و دیگر کارهای زیربنایی مثل تهیه برق و تأسیس مؤسسات مالی پرداخت تا بتواند ابتکارهای صنعتی را تشویق کند. لذا مجلس برنامه گسترده‌ای برای برآورده کردن این نیاز طرح کرد. از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ هشت دوره مجلس شورای ملی تشکیل شد که در جهت نوسازی و صنعتی

شدن ایران قوانین متعددی را به تصویب رساند. قانون «اجازه ساخت خطوط آهن اصلی و مهم کشور» (۱۳۰۴/۱۱/۲۰) یکی از مصوبات مهم در دوره پنجم مجلس بود. بدون تردید، برنامه‌های نوسازی کشور بدون شبکه ارتباطی-مواصلاتی پیشرفته نمی‌توانست با کامیابی همراه شود. از همین رو تجددگرایان و سیاستمداران ایرانی راه‌آهن را نماد یک جامعه متری می‌انگاشتند. با وجود موانع متعددی که در مسیر ساخت راه‌آهن وجود داشت، سرانجام در بهمن ۱۳۰۴ لایحه احداث راه‌آهن در ۵ ماده به تصویب نمایندگان مجلس رسید. براساس این مصوبه به دولت اجازه داده شد تا احداث خطوط راه‌آهن اصلی و مهم کشور را پس از استخدام متخصصین لازم و مطالعات کافی در زمینه فواید اقتصادی-سیاسی و نظامی آن آغاز نماید.

علاوه بر این، در این دوره قانون «تأسیس یک واحد تولید آهن و فولاد» (۱۳۰۴/۱۱/۲۰) نیز به تصویب رسید که به موجب آن دولت مأموریت یافت به تأسیس یک واحد تولید آهن و فولاد و تأمین مواد اولیه ضروری در ذوب آهن و راه‌اندازی راه‌آهن بپردازد (مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره پنجم قانون‌گذاری، ۱۳۲۰، ۱۹۹).

فرآیند سیاست‌گذاری صنعتی در مجلس ششم سرعت بیشتری گرفت. در این دوره، قوانین «اجازه ساختمان راه‌آهن بین خور موسی و بندر محمره و بندر جز» (۱۳۰۵/۱۲/۱۴)، «واگذاری نقشه‌برداری مفصل خط راه‌آهن به سندیکای متشکله از کمپانی آمریکایی و کمپانی آلمانی» (۱۳۰۷/۱/۳۰) و «اعطای امتیاز انحصاری ساختن و به کار انداختن خط تراموای بین محمره و آبادان به آقای میرزا حسین‌خان موقر» (۱۳۰۷/۴/۳۱) در زمینه تأسیس راه‌آهن از تصویب مجلس گذشت (صادقی، ۱۳۸۷، ۱۰۰-۱۰۳). علاوه بر این، نمایندگان مجلس در زمینه تأسیس ذوب آهن نیز قانونی با عنوان «استخدام مسیو مارتین تبعه دولت آلمان برای تأسیس ذوب آهن» (۱۳۰۶/۸/۲) را به تصویب رساندند (مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم قانون‌گذاری، ۱۳۳۴، ۲۵۰).

مجلس دوره ششم به جنبه آموزش صنایع نیز توجه داشت. چنانکه در تاریخ ۲۸ فروردین ۱۳۰۷ قانون استخدام دو نفر معلم آلمانی برای مدرسه صنعتی فارس را به تصویب رساند. براساس این مصوبه وزارت معارف مجاز گردید دو نفر معلم آهنگری و نجاری را از آلمان برای مدرسه صنعتی فارس مطابق شرایطی خاص استخدام کند (همان، ۳۶۴). علاوه بر این، قانون «اعزام محصل به اروپا برای فراگرفتن فنون راه‌آهن، معادن و ذوب آهن» (۱۳۰۷/۳/۲۰) نیز در این دوره از تصویب نمایندگان گذشت که به موجب آن به دولت اجازه داده شد ۲۰ نفر شاگرد را هر ساله به مدت ۳ سال برای تحصیل فنون عملی و علمی راه‌آهن، معادن و ذوب آهن به اروپا اعزام کند و مخارج آنها را از محل عایدات انحصار قند و چای بپردازد

(همان، ۴۸۴).

طرح مساعدت به کارخانه‌های مملکت از اولین طرح‌های صنعتی بود که در مجلس هفتم مطرح شد. ارائه طرحی به منظور استکشاف معادن از دیگر طرح‌های قابل توجه بود. این طرح به دلیل مبهم بودن تصویب نشد. در طرح یادشده چنین آمده است:

نظر به اینکه ترقی و توسعه فلاحت بزرگ‌ترین عامل مهم توسعه و تولید مواد صنعتی و تزاید صادرات و اصلاح اقتصاد مملکت است، لذا طرح قانونی عمران اراضی کویری حواری که در زمره معادن غنی می‌باشد، ارائه می‌شود (مشروح مذاکرات مجلس هفتم، ۲۵۳-۲۵۵).

سومین طرح مجلس هفتم به منظور گسترش صنایع در ایران، طرح پیشنهادی عراقی، نماینده اراک، با عنوان «متحدالشکل کردن لباس اتباع ایران» (۱۳۰۷/۱۰/۶) بود که با حمایت تعدادی از نمایندگان به تصویب رسید (مشروح مذاکرات مجلس هفتم، مورخ ۱۳۰۷/۱۰/۶، ۴۱۲-۴۱۳).

در دوره هشتم مجلس قوانینی همچون «ثبت علایم و اختراعات» (۱۳۱۰/۴/۱)، «انحصار تجارت خارجی» (۱۳۱۱/۴/۱۹) و «جواز ورود سرمایه‌های خارجی به صورت ماشین‌آلات» (۱۳۱۰/۷/۱۱) به تصویب رسید. در این بین، جواز ورود سرمایه‌های خارجی به صورت ماشین‌آلات یکی از مصوبات مهم صنعتی محسوب می‌شد. به موجب این قانون که در ۲ ماده به تصویب رسید، به وزارت تجارت اجازه داده شد به اشخاصی که در خارج از کشور سرمایه‌هایی دارند، سرمایه‌های خود را به صورت ماشین‌آلات صنعتی وارد کشور نمایند. در ماده اول این قانون آمده است:

اداره کل تجارت می‌تواند با اجازه مخصوص دولت به اشخاصی که تقاضا دارند سرمایه‌ای را که در خارجه دارند به صورت ماشین‌آلات و مایحتاج ماشین‌های مذکوره که برای بهبودی صادرات مفید است و یا برای رفع احتیاج از محصولات و مصنوعات خارجی مؤثر است و مشمول متمم قانون انحصار تجارت خارجی نمی‌شود به ایران انتقال دهند. در مقابل تعهد صدوری که مدت انجام آن از تاریخ ورود اجناس مزبور به گمرکخانه‌های ایران در هر مورد به نظر دولت تشخیص داده می‌شود، جواز ورود آن اجناس را بدهد (مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره هشتم قانون‌گذاری، ۲-۱۷۱).

این اقدامات و مصوبات نشان می‌دهد دولت و مجلس شورا در تلاش بودند با اجرای سیاست‌های جانمایی واردات، امکان ایجاد صنعت را در کشور فراهم سازند.

در دوره نهم نیز تصمیمات مهمی در حوزه توسعه صنعت اتخاذ گردید. از جمله این تصمیمات می‌توان به اختصاص اعتبار برای تأسیس چندین کارخانه قندسازی (۱۳۱۲/۵/۸)، اختصاص اعتبار برای تأسیسات

صنعتی و معدنی (۱۳۱۲/۴/۱۸) و تأسیس بانک فلاحتی و صنعتی سهامی اشاره کرد. به موجب قانون تأسیس بانک فلاحتی و صنعتی که در تاریخ ۱۳۱۲/۳/۲۱ از تصویب مجلس گذشت، به دولت اجازه داده شد بانک فلاحتی و صنعتی را با سرمایه ۲۰ میلیون ریال تأسیس نماید. همچنین مقرر گردید برای تأمین سرمایه بانک جدید، قسمتی از سرمایه بانک ملی به آن انتقال یابد. علاوه بر این، به وزارت مالیه نیز اجازه داده شد قسمتی از وجوه آزاد خزانه را نزد بانک به امانت بگذارد.^۱ در ماده دوم این قانون، وظیفه بانک چنین تعیین گردیده بود: «بانک فلاحتی و صنعتی سهامی ایران می‌تواند کلیه معاملات را برای بسط فلاح و صنعت مملکت بنماید» (اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی، ش ۱۲/۲).

تأسیس بانک فلاحتی و صنعتی یکی از مهم‌ترین برنامه‌ها و سیاست‌های مجلس در زمینه کمک مالی به بخش صنایع بود. این قانون با تصویب قانون دیگری در ۱۷ دی ۱۳۱۲ تکمیل شد. به موجب قانون مذکور به دولت اجازه داده شد تا ده سال، سالانه صد هزار لیره از ذخیره مملکتی به بانک قرض دهد (جزایری، ۱۳۴۲، ۱۴۱-۱۳۹). سرانجام به موجب قانون دیگری که در ۱۳ شهریور ۱۳۱۳ به تصویب رسید، بانک اجازه یافت در جهت رسیدن به مقاصد خود مؤسساتی از تولیدکنندگان و شرکت‌ها تأسیس و وسایل مالی آنها را خواه از طریق شرکت در آنها و خواه از طریق اعطای امتیازات تأمین نماید. تأسیس بانک نقش مهمی در شرکت و همکاری در بسیاری از سرمایه‌گذاری‌ها ایفا کرد. بانک با فراهم ساختن وام بانکی و اعتبارات بازرگانی برای صاحبان صنایع داخلی، آنها را در جهت سرمایه‌گذاری در صنایع ترغیب می‌کرد. علاوه بر این، حکومت نیز، به سبب بی‌میلی سرمایه‌گذاران خصوصی به ایجاد صنایع جدید، به شکلی روزافزون ابتکار عمل را در تأسیس مؤسسات صنعتی در دست گرفت (فلور، ۱۳۷۱، ۴۰-۴۱).

در دوره دهم نیز قوانینی همچون «اعطای امتیاز نفت قسمتی از شرق و شمال شرق به شرکت نفت آمریکا و ایران» (۱۳۱۵/۱۱/۱۵)، «اجازه استخدام هنرآموزان اتباع آلمان» (۱۳۱۶/۳/۹) و «تشکیلات مؤسسه راه‌آهن دولتی ایران» (۱۳۱۳/۵/۱۲) از تصویب مجلس شورای ملی گذشت که گام‌های مهمی در جهت سیاست‌گذاری صنعتی محسوب می‌شد.

یکی از مهم‌ترین قوانین مصوب در دوره یازدهم، قانون تأسیس وزارت صناعت و معادن به جای اداره کل صناعت و معادن بود. به موجب این قانون که در ۸ مهر ۱۳۱۶ تصویب شد، اداره مذکور به وزارتخانه مبدل شد و به بخش اجرایی دولت پیوست (مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره یازدهم قانون‌گذاری، ۱۳۳۰، ۲۷). قانون دیگری که در این دوره به تصویب رسید، قانون معادن بود. در این برهه زمانی مسئله سوخت کارخانه‌های کشور موضوع مهمی بود. پس مجلس در جهت گسترش بهره‌برداری

۱. به موجب ماده نهم قانون بودجه ۱۳۱۷ کشور (دوره یازدهم)، سرمایه بانک به یکصد میلیون ریال ترقی داده شد.

از معادن داخلی گام برداشت. برای نیل به این هدف و قانونمند کردن استخراج معادن، قانون معادن در ۱۶ بهمن ۱۳۱۷ از تصویب مجلس گذشت (همان، ۲۹). علاوه بر این، لایحه انعقاد قراردادهای اکتشاف و استخراج برخی از معادن ایران با یک شرکت هلندی به منظور گسترش صنایع و معادن در ایران به مجلس شورای ملی تقدیم گردید و در ۲۹ ماده به تصویب نمایندگان رسید (همان، ۳۶۶).

در دوره دوازدهم، نمایندگان مجلس شورای ملی چند قانون در زمینه صنعت چاپ به تصویب رساندند و در کنار آن دو قانون صنعتی دیگر نیز از تصویب مجلس گذشت. یکی از این قوانین مربوط به صنعت پست بود که به موجب آن قرارداد پستی همگانی و پیوندهای منعقد در کنگره پستی بوئنوز در ۱۲ مرداد ۱۳۱۹ به تصویب مجلس رسید. علاوه بر این، قانون «اجازه استخدام ۲۷ مهندس و متخصص کارهای ساختمانی راه آهن» (۱۳۱۹/۴/۲۰) نیز در این دوره به تصویب رسید. این قانون به وزارت راه اجازه می‌داد مهندسیین و متخصصین مذکور را به مدت دو سال به استخدام درآورد (مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره دوازدهم قانون گذاری، ۱۳۴۳، ۴۸۶). در طی دوره ۱۶ ساله پهلوی اول، قوانین مصوب و سیاست اقتصادی اجرا شده براساس یک نظام اقتصادی منسجم نبود و گرایش کلی معطوف به ایجاد اقتصاد ملی و فراهم کردن اساس حقوقی-سیاسی و نیازهای زیربنایی آن بود. بنابراین، سیاست‌ها را باید در صورت بندی کلی آن که سبب پیرامونی شدن اقتصاد طی قرن نوزدهم و بیستم شده بود، بررسی کرد (کارشناس، ۱۳۸۲، ۱۱۱). قوانینی که در این دوره به اجرا گذاشته شد به طور روزافزون بر انگاره‌های مصرف داخلی اثر گذاشت. از سویی صادرات در اولویت نبود. قیمت بالا و حمایت از صنایع داخلی در دیگر کشورها و کیفیت پایین تولیدات داخلی دشواری‌هایی را پدید آورد. از سوی دیگر اثرات تعرفه‌ای در نرخ‌های پول کشور مانعی در پیشبرد صادرات بود. نرخ‌های عایدی هر واحد در بازار داخلی بسیار زیادتیر از بازار بین‌المللی بود، لذا واردات کاهش یافت. در نتیجه این سیاست در دهه دوم حکومت پهلوی شمار زیادی کارخانه در کشور ساخته شد، مانند کارخانه‌های قند، پارچه‌های پنبه‌ای و ابریشمی، کبریت‌سازی، سمنت‌سازی، صابون، تولید روغن، شیشه‌سازی، جوارب، چرم‌سازی و برنج پاک‌کنی.

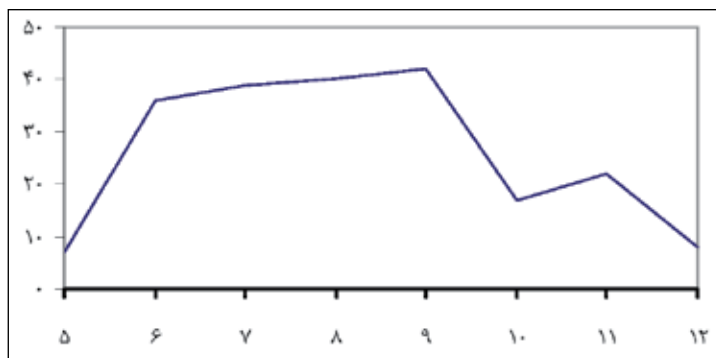
نتیجه این سیاست‌ها توزیع منافع پیشرفت اقتصادی و سرمایه‌گذاری‌ها به نفع نواحی شهری بود. سیاستی که به کشاندن شدن کارگران روستایی به نواحی شهری و ایجاد محله‌های کثیف و افزایش بیکاری در شهرها انجامید. همچنین ترجیح صنایع بزرگ بر کوچک سبب شد صنایع سنتی که ابزاری برای مبارزه با بیکاری و فقر بودند، مورد بی‌توجهی قرار گیرند (فلور، ۱۳۷۱، ۳۹).

بررسی آماری مصوبات صنعتی مجلس شورای ملی

بررسی‌های آماری نشان می‌دهند در فاصله سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ مجموعاً تعداد ۲۱۱ قانون در زمینه صنعت به تصویب نمایندگان مجلس شورای رسید (مجموعه قوانین ادواری مجلس شورای ملی، دوره‌های مختلف). در دوره پهلوی اول، هشت دوره قانون‌گذاری در مجلس شورای ملی تشکیل شد. بررسی مجموعه قوانین مجلس نشان می‌دهد از بین ۲۱۱ قانون مصوب، بیشترین تعداد به دوره‌های هشتم و نهم مجلس و کمترین تعداد به دوره‌های پنجم و دوازدهم اختصاص داشته است. جدول شماره ۱ و نمودار شماره ۱ توزیع فراوانی قوانین صنعتی را به تفکیک دوره‌های مجلس نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱. توزیع فراوانی قوانین صنعتی به تفکیک دوره‌های مجلس (۱۳۲۰-۱۳۰۴)

دوره	تعداد	درصد
پنجم	۷	۳/۳۳
ششم	۳۶	۱۷/۰۷
هفتم	۳۹	۱۸/۴۹
هشتم	۴۰	۱۸/۹۵
نهم	۴۲	۱۹/۹۱
دهم	۱۷	۸/۰۵
یازدهم	۲۲	۱۰/۴۳
دوازدهم	۸	۳/۸۰
جمع	۲۱۱	۱۰۰/۰

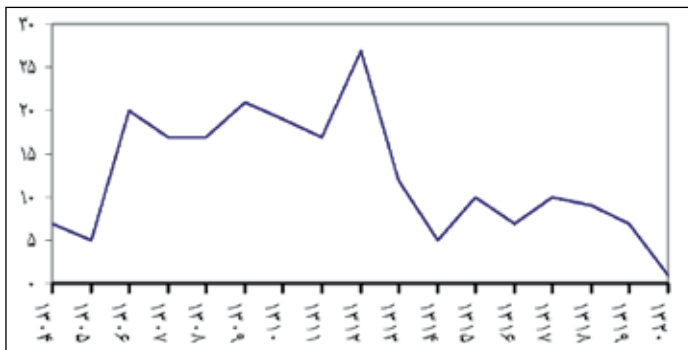
نمودار شماره ۱. توزیع فراوانی قوانین صنعتی برحسب دوره‌های مجلس (۱۳۲۰-۱۳۰۴)

از سوی دیگر، بررسی روند سیاست‌گذاری نمایندگان مجلس شورای ملی نشان می‌دهد بیشترین تعداد تصمیمات نمایندگان در زمینه صنعت در سال ۱۳۱۲ و کمترین تعداد در سال‌های ۱۳۰۵ و ۱۳۲۰ بوده است.

جدول و نمودار زیر توزیع فراوانی تصمیمات نمایندگان مجلس را برحسب سال به تفکیک نشان می‌دهند.

جدول شماره ۲. توزیع فراوانی قوانین صنعتی برحسب سال (۱۳۰۴-۱۳۲۰)

سال	تعداد	درصد
۱۳۰۴	۷	۳/۳۱
۱۳۰۵	۵	۲/۳۶
۱۳۰۶	۲۰	۹/۴۷
۱۳۰۷	۱۷	۸/۰۵
۱۳۰۸	۱۷	۸/۰۵
۱۳۰۹	۲۱	۹/۹۵
۱۳۱۰	۱۹	۹/۰۰
۱۳۱۱	۱۷	۸/۰۵
۱۳۱۲	۳۷	۱۲/۸۰
۱۳۱۳	۱۲	۵/۶۸
۱۳۱۴	۵	۲/۳۶
۱۳۱۵	۱۰	۴/۷۳
۱۳۱۶	۷	۳/۳۱
۱۳۱۷	۱۰	۴/۷۳
۱۳۱۸	۹	۴/۲۶
۱۳۱۹	۷	۳/۳۱
۱۳۲۰	۱	۰/۴۷
جمع	۲۱۱	۱۰۰/۰

نمودار شماره ۲. توزیع فراوانی قوانین صنعتی برحسب سال (۱۳۰۴-۱۳۲۰)

از مقایسه تعداد قوانین صنعتی با تعداد کل قوانین مصوب مجلس معلوم می‌شود در طول دوره‌های

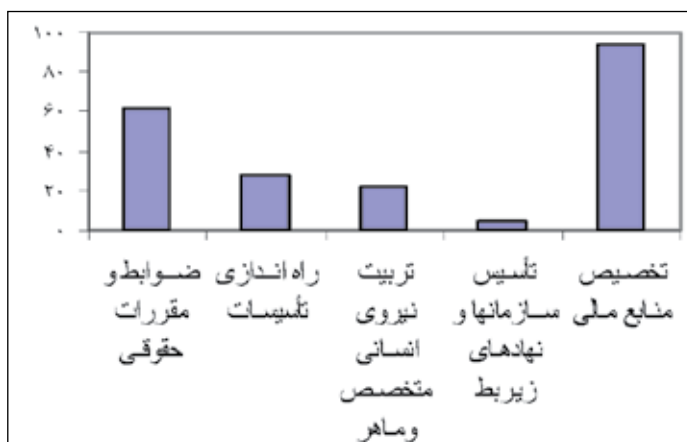
هشت‌گانه مجلس از میان ۱۷۳۶ قانون مصوب ۲۱۱ مورد به امور صنعتی اختصاص داشته است. این رقم ۱۲/۱۵ درصد از کل قوانین مصوب را شامل می‌شد.

این مصوبات نشانه نیاز حکومت و مجلس ملی به سرمایه‌گذاری و توسعه صنعت و آغاز جایگاه صنعتی جدید است. علاوه بر مصوبات سرمایه‌گذاری و ورود کارخانه از خارج، کوشش‌هایی نیز برای حفظ صنایع بومی و یافتن سرمایه‌گذاری که مایل به ایجاد صنایع جدید باشند، انجام گرفت.

قوانین صنعتی با ترتیب خاصی ذیل موضوعات مذکور مرتب شده‌اند. حوزه تأسیس نهادهای زیربنا با ۵ مورد مصوبه کمترین و حوزه بودجه با ۹۴ مورد مصوبه بیشترین سهم را به خود اختصاص داده است.

جدول شماره ۳. توزیع فراوانی قوانین صنعتی به تفکیک موضوع (۱۳۲۰-۱۳۰۴)

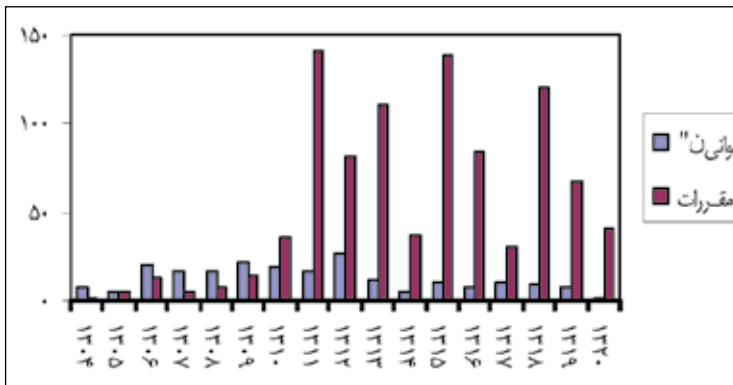
موضوع	تعداد	درصد
ضوابط و مقررات حقوقی	۶۲	۲۹/۳۸
راه‌اندازی تأسیسات	۲۸	۱۳/۲۷
تربیت نیروی انسانی متخصص و ماهر	۲۲	۱۰/۴۳
تأسیس سازمان‌ها و نهادهای زیربنا	۵	۲/۳۷
تخصیص منابع مالی	۹۴	۴۴/۵۵
جمع	۲۱۱	۱۰۰/۰

نمودار شماره ۳. توزیع فراوانی قوانین صنعتی برحسب موضوع (۱۳۲۰-۱۳۰۴)

بدین ترتیب مجلس شورای ملی به مسئله تخصیص منابع مالی نسبت به دیگر موضوعات صنعت توجه بیشتری داشت. در دهه اول این دوره بیش از ۴۰ درصد از کل منابع مالی عمدتاً در حمل و نقل و صنعت سرمایه‌گذاری شد و حدود ۶۰ درصد سرمایه‌گذاری در جاده‌ها و راه‌آهن به کار گرفته شد که تا حدود

زیادی به یکپارچه کردن بازارهای مالی کمک کرد (کارشناس، ۱۳۸۲، ۱۱۶). همچنین از مقایسه توزیع قوانین و مقررات دولت در حوزه صنعت در دوره مورد نظر معلوم می‌شود که هیچ‌گونه تطابق و همسانی بین دو بخش قوانین و مقررات وجود ندارد. بررسی مقایسه‌ای تعداد قوانین مصوبه مجلس و مقررات مصوبه هیئت وزیران و نهادهای زیربند نشان می‌دهد از سال ۱۳۰۴ تا سال ۱۳۰۹ نقش هیئت وزیران و نهادهای زیربند در برنامه‌ریزی صنعتی کم‌رنگ‌تر از نقش مجلس شورای ملی بوده است. از سوی دیگر از سال ۱۳۱۰ با افزایش دخالت هیئت وزیران در این زمینه روبه‌رو هستیم. در نمودار مقایسه‌ای شماره ۴ این موضوع به روشنی قابل ملاحظه است.

نمودار شماره ۴. مقایسه تعداد قوانین و مقررات برحسب سال (۱۳۲۰-۱۳۰۴)

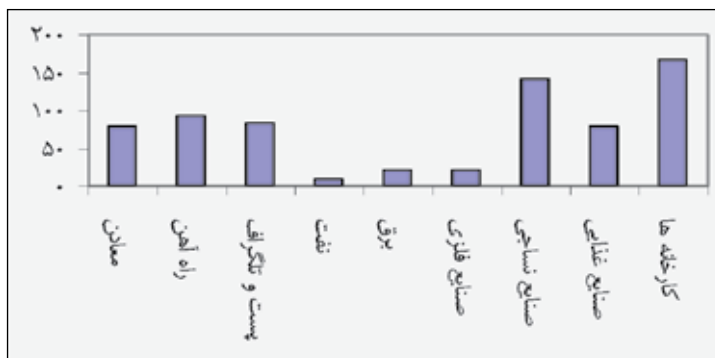
لازم به یادآوری است ساختار حکومت و نظام تصمیم‌گیری در عصر پهلوی اول هر قدر از سال‌های آغازین فاصله می‌گرفت به سوی تمرکز تصمیم‌گیری در نهاد سلطنت پیش می‌رفت و دستگاه دولت نقش آلت اجرایی را بازی می‌کرد. به علاوه، اتفاق نظر نداشتن نمایندگان مجلس برای ایجاد تغییرات سریع در ساختار صنعت، حکومت را در دخیل ساختن آنان در بخشی از تصمیمات دچار تردید می‌کرد. بنابراین، عملاً در سال‌های پایانی پهلوی اول، نقش مجلس در تصمیم‌گیری‌های اساسی به حداقل رسید و تصمیم‌گیری درباره مسائل اساسی صنعت به دو بخش نهاد سلطنت و دستگاه دولت منتقل شد.

راه‌اندازی تأسیسات صنعتی

در دوره قاجاریه، با وجود دشواری‌ها و موانع بسیار و نبود حمایت در مقابل رقابت خارجی، صنایع جدید به کندی وارد ایران می‌شد، اما به سبب نبود سیاست‌گذاری صنعتی توسعه چندانی رخ نمی‌داد. در سال‌های پایانی قاجاریه نیز به سبب وضع ناستوار سیاسی کشور و هجوم سپاهیان ترک، روس و انگلیس، کوشش‌های گوناگون در راه صنعتی کردن کشور به نتیجه نرسید. صنایعی که در این دوره در کشور

احداث شدند، مانند صنعت چرم‌سازی، کفش و دکمه‌سازی از نوع جدید نبودند و بیشتر طبق شیوه‌ها و ابزار ماقبل صنعتی کار می‌کردند. علاوه بر این، به لحاظ کیفی رضایت‌بخش نبودند و بهای آنها هم گران بود (فلور، ۱۳۷۱، ۱۹ و ۲۳-۲۲). در اواخر دوره، دولت کوشید برای اجرای برنامه‌های اقتصادی بر اقتصاد تسلط بیشتری یابد و زیرساخت‌های اقتصادی را پیشرفت دهد. لذا مجلس هیئتی آمریکایی به ریاست میلیسپو را در سال ۱۳۰۱ به استخدام درآورد تا با دادن امتیازات زیاد به اجرای حکم دولت در حمایت از تولید داخلی نظارت کند (فلور، ۱۳۷۱، ۲۸).

با آغاز دوره جدید، مجلس شورای ملی پیشگام تصویب قوانین در حوزه صنعت شد. بررسی آمار و ارقام موجود نشان می‌دهد در دوره پهلوی اول ۲۸ قانون توسط نمایندگان مجلس به تصویب رسید که بیشترین تعداد آن به تأسیس کارخانه‌ها و کمترین تعداد آن به صنعت نفت اختصاص داشت. در این دوره تعداد اندک قوانین در حوزه صنعت نفت نه به دلیل بی‌علاقگی دولت یا عدم نیاز کشور به این صنعت، بلکه به دلیل انحصار صنعت نفت ایران در دست دولت انگلستان بود و دولت ایران امکان ورود به این حوزه را نداشت. همچنین طی دوره بین دو جنگ جهانی، به جز در حوزه اختصاصی ماهیگیری در دریای خزر، هیچ نوع جریان سرمایه‌گذاری بلندمدت وجود نداشت که این تا اندازه‌ای ناشی از فقدان عرضه سرمایه بلندمدت بود (کارشناس، به نقل از بخش تجارت خارجی بریتانیا، ۱۳۸۲، ۱۳۰).

نمودار شماره ۵. توزیع فراوانی سیاست‌های مجلس در حوزه راه‌اندازی تأسیسات براساس موضوع

از مهم‌ترین کارخانه‌ها و تأسیساتی که در طی ۸ دوره قانون‌گذاری مجلس تأسیس شدند، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

کارخانه‌های صنایع غذایی با توجه به نیازی که ارتش به آنها داشت، در سال ۱۲۱۳ مورد توجه قرار گرفتند، از جمله در شهرهای بندرعباس و قائم‌شهر کارخانه‌های کنسرو ماهی تأسیس شدند. کارخانه‌های دخانیات در سال ۱۳۱۷ دایر شدند.

کارخانه قند در کهریزک در سال ۱۳۱۰ و در کرج در سال ۱۳۱۱ بهره‌برداری شد. اولین کارخانه صابون‌سازی در سال ۱۳۱۹ آغاز به کار کرد. در سال ۱۳۱۸ اولین کارخانه ذوب و تصفیه مس برای تأمین احتیاجات ارتش شروع به کار کرد. اولین کارخانه شیشه‌سازی در سال ۱۳۱۸ احداث گردید (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۶، ۵۴/۳ و ۵۷). به نظر می‌رسد تأسیس کارخانه‌های تولیدات مصرفی به دلیل بی‌نیاز شدن کشور از مصنوعات خارجی و افزایش صادرات و در نتیجه حل مسئله بیکاری و نیازهای ارتش بیش از دیگر حوزه‌های صنعت مورد توجه قرار گرفت.

تا پیش از این، به سبب پیدایش تدریجی و گسترش ملایم صنایع بزرگ در ایران، از کارگاه‌های صنعتی سنتی استقبال می‌شد. اما با آغاز جنبش صنعتی شدن ایران در دوره پهلوی اول، انگیزه اصلی دولت در بخش صنعت وارد کردن جانشین (فلور، ۱۳۷۱، ۱۹) و ورود به عصر جدید بود. از این دوره مجلس شورای ملی صرف‌نظر از برآوردن نیازهای دولت اقتدارگرای پهلوی و دلایل نظامی، به تصویب قوانینی پرداخت که ساخت کارخانه‌هایی در مسیر صنعتی شدن کشور را هموار سازد.

در نتیجه این سیاست در سال ۱۳۰۹، بنا بر فهرست منتشرشده اداره کار و صنایع ایران، ۲۲۰ کارخانه و تأسیسات صنعتی در ایران وجود داشت. در این فهرست صنایع کشاورزی به ویژه کارخانه پنبه پاک‌کنی نیز قرار داشت (همان، ۳۲). در طی این سال دولت در تصمیمی ایجاد صنایع جدید را با هدف کاهش واردات و حمایت از تولید داخلی گسترش داد. برای دستیابی به این هدف لازم بود جامعه و اقتصاد با استفاده از ابزار وارد کردن جانشین مدرنیزه شود که به معنی دخالت در وظایف خاص بازار و رقابت بین‌المللی بود. برنامه‌های صنعتی این دوره انگیزه فوری و ضروری حکومت بود در جهت یافتن منابع درآمدی دیگر.

تخصیص منابع مالی

بودجه صنعتی کشور که به صورت سالیانه از بودجه مصوب مجلس شورای ملی استخراج می‌شد، شامل بودجه وزارت صنایع و معادن، طرق، شوارع، اقتصاد ملی، راه، پست و تلگراف و سایر بخش‌هایی بود که به امور صنعت مرتبط بودند. به‌طور کلی بودجه‌بندی کشور به دو صورت انجام می‌گرفت: هزینه‌ها یا مخارج، عایدات یا درآمدها (صادقی، ۱۳۸۷، ۱۵۱). براساس آمارها، بیشترین توجه مجلس در این دوره در درجه اول به تأسیسات روبنایی و از جمله کارخانه‌های مصرفی بود. در قدم نخست باید تأسیس کارخانه‌ها مورد توجه قرار می‌گرفت، چرا که در تمدن آن دوره اساس اقتصاد بر کارخانه‌هایی بود که در کشور دایر می‌شد. کارخانه‌ها علاوه بر اینکه سبب پدید آمدن صنایع ملی می‌گشتند، زمینه را برای بی‌نیازی از مصنوعات خارجی فراهم می‌کردند و باعث افزایش صادرات هم می‌شدند.

در ادامه، اول سیر تحولات هزینه‌های دولت در زمینه امور صنعتی و سپس عایدات دولت از بخش صنعت بررسی خواهد شد.

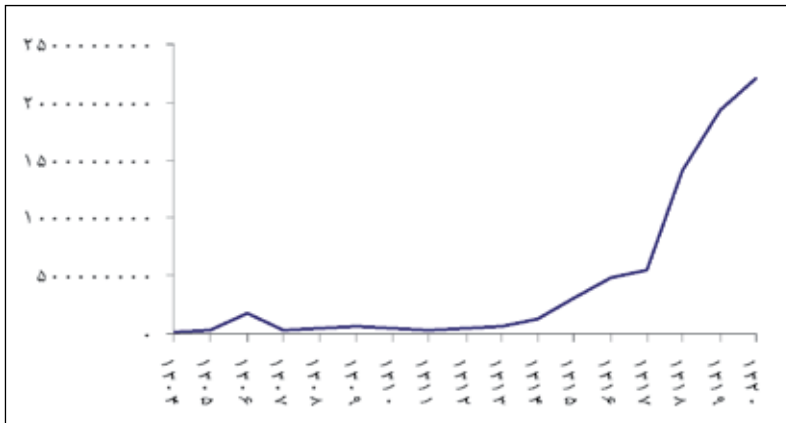
الف. سهم صنعت در مخارج بودجه کشور

بررسی‌ها نشان می‌دهند در فاصله سال‌های ۱۳۰۴-۱۳۲۰ بیشترین مقدار بودجه در سال ۱۳۲۰ در زمینه صنعت در نظر گرفته شده که معادل ۱۳,۹۶۳,۴۵۷,۰۱۳ ریال است. کمترین میزان بودجه نیز در سال ۱۳۱۰ گزارش شده که معادل ۵۰,۷۷۲,۴۵۰ ریال است.

بررسی تخصیص منابع مالی به مخارج بخش صنعت نشان می‌دهد از سال ۱۳۰۴ تا سال ۱۳۱۴ بودجه این بخش از شتاب تقریباً ثابتی برخوردار بوده اما در سال ۱۳۱۴ تقریباً به دو برابر و نیم افزایش یافته است. همچنین از سال ۱۳۱۴ تا سال ۱۳۲۰ این روند حالت صعودی یافته است. جدول شماره ۴ و نمودار شماره ۶ بیانگر این امر است.

جدول شماره ۴. مخارج بخش صنعت در مقایسه با کل بودجه (ضیایی، ۱۳۶۵، ۱۲۶-۱۲۸)

سال	مخارج کل کشور (ریال)	مخارج بخش صنعت (ریال)	درصد
۱۳۰۴	۲۴۷۱۵۹۰۷۰	۲۱۵۹۱۴۷۱	۸/۷۴
۱۳۰۵	۲۵۶۳۸۴۷۳۸	۳۲۶۰۱۳۰۹	۱۲/۷۱
۱۳۰۶	۴۳۱۶۶۰۱۱۱	۱۷۳۹۰۶۶۷۰	۴۰/۲۸
۱۳۰۷	۲۷۶۱۱۳۹۱۷	۲۷۲۱۷۱۲۰	۹/۸۵
۱۳۰۸	۳۴۹۴۵۲۶۰۱	۵۱۶۶۱۳۹۰	۱۴/۷۸
۱۳۰۹	۳۵۲۹۸۷۷۷۶	۵۸۳۶۵۷۶۰	۱۶/۵۳
۱۳۱۰	۳۷۳/۲۷۳/۴۵۸	۵۰/۷۷۲/۴۵۰	۱۳/۶۰
۱۳۱۱	۴۲۱/۳۹۹/۸۷۰	۳۰/۵۲۵/۰۴۰	۷/۲۴
۱۳۱۲	۵۰۶/۹۰۴/۴۶۰	۴۸/۸۳۶/۵۹۲	۹/۶۳
۱۳۱۳	۶۲۱/۳۰۷/۸۶۰	۶۲/۵۵۰/۶۳۰	۱۰/۰۷
۱۳۱۴	۷۵۰/۸۲۸/۷۹۰	۱۲۸/۸۲۱/۵۶۳	۱۷/۱۵
۱۳۱۵	۱/۰۰۰/۰۰۸/۴۸۴	۳۰۷/۴۶۷/۰۰۰	۳۰/۷۵
۱۳۱۶	۱/۲۴۸/۰۳۷/۳۷۷	۴۸۴/۵۷۵/۵۰۸	۳۸/۸۳
۱۳۱۷	۱/۵۲۷/۵۱۸/۵۶۲	۵۵۷/۵۶۹/۳۱۶	۳۶/۵۰
۱۳۱۸	۲/۶۸۳/۳۸۵/۲۸۷	۱/۴۱۱/۴۰۷/۵۰۰	۵۲/۵۹
۱۳۱۹	۳/۲۱۰/۹۷۳/۰۲۷	۱/۹۳۶/۳۱۱/۴۸۳	۶۰/۳۸
۱۳۲۰	۴/۳۳۲/۹۱۱/۶۷۶	۲/۲۰۸/۸۸۹/۱۴۰	۵۱/۰۸
میانگین سهم صنعت در مخارج کل کشور			۲۵/۳۴

نمودار شماره ۶. سیر تحول مخارج بخش صنعت (۱۳۲۰-۱۳۴۴)

آمار و ارقام گویای این واقعیت است که ۲۵/۳۴ درصد از کل مخارج دولت طی سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۳۰ به بخش صنعت اختصاص یافته است. اگر میزان بودجه اختصاص یافته به مخارج صنعت را حاکی از توجه یا بی‌توجهی عمومی مجلس تلقی نماییم، باید اذعان کنیم که در مجموع، مسائل صنعتی بخش اعظمی از دغدغه‌ها و دل‌مشغولی‌های مجلس را تشکیل می‌داده است. تشکیل سرمایه به خصوص در نیمه دوم دهه ۱۳۰۰ تشدید شد و قسمت عمده سرمایه‌گذاری در این نیمه توسط بخش دولتی انجام گرفت (کارشناس، ۱۳۸۲، ۱۱۶).

علاوه بر بودجه دولتی، در این دوره استفاده از سرمایه‌گذاری خارجی نیز مورد توجه قرار گرفت. قوانین مصوب این دوره نشان می‌دهند استفاده از سرمایه‌گذاری خارجی ناشی از ناامیدی دولت از سرمایه خصوصی داخلی و فقدان مدیریت و بی‌نتیجه بودن معافیت‌های مالیاتی و کمک‌های دولتی در زمینه صنعت بوده است. لذا حکومت در حوزه صنعت دخالت کرد و به تصویب قوانینی در زمینه راه‌آهن سراسری و کارخانه کاغذسازی پرداخت.

به رغم اینکه مخارج بخش صنعت موجب رشد کل تولید می‌شد و درآمد آن قابل ملاحظه بود، برندگان اصلی اقشار مرفه تهران و چند شهر عمده دیگر بودند و از این میان بیشترین سود را اقشار بالای بوروکراسی دولتی و شرکای تجاریشان می‌بردند؛ هرچند تاجران و واسطه‌ها نیز عمدتاً از آن بی‌بهره نبودند. بخش کشاورزی روی هم رفته کمک‌چندانی دریافت نکرد و مناسبات حاکم بر آن به همان شکل سابق باقی ماند؛ رفتار تبعیض‌آمیز همه‌جانبه‌ای بر روستاییان اعمال شد و روستایی از همه طرف زیر فشار قرار گرفت (کاتوزیان، ۱۳۷۴، ۱۷۹-۱۸۰).

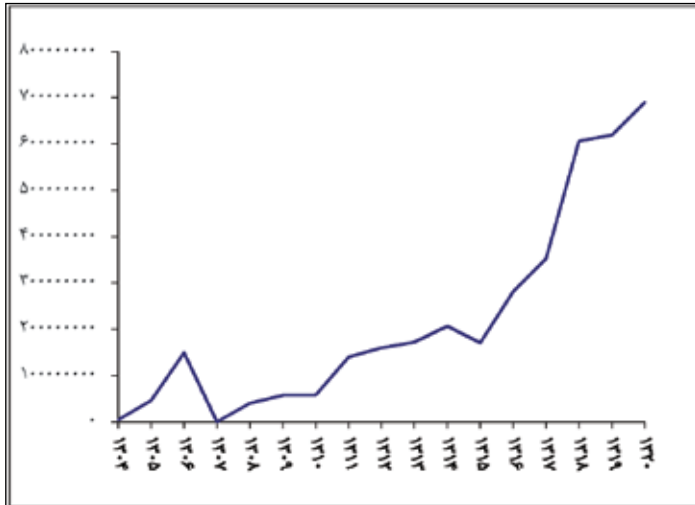
ب. سهم صنعت در درآمد بودجه کشور

آمار و ارقام نشان می‌دهد در دوره پهلوی اول، دولت از بخش صنعت درآمد قابل توجهی کسب می‌کرده است. این درآمد حاصل فعالیت مدارس صنعتی، فروش نفت و کارخانه‌های مختلف و انحصار قند و شکر بود. طی دوره پهلوی اول صنعت نفت به‌طور متوسط تأمین‌کننده ۲۰ درصد از بودجه کشور بود، اما چون این صنعت در ساختار اقتصادی ایران از حوزه اختیارات دولت ایران خارج و متأثر از نوسانات بازار جهانی بود نمی‌توانست منبعی ثابت و قابل اطمینان برای تأمین نیازهای روزافزون مالی حکومت باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۱، ۱۶۷).

بررسی روند درآمد بخش صنعت در این سال‌ها نشانگر این است که درآمد بخش صنعت سهم بزرگی از درآمد کل کشور را شامل می‌شد، به‌طوری که میانگین درآمد آن رقمی در حدود ۲۰/۷۷ درصد کل درآمد کشور بود. همچنین در طی سال‌های مورد نظر درآمد صنعتی کشور همواره رو به افزایش بوده است. کمترین میزان درآمد صنعتی کشور به سال ۱۳۰۵ و بیشترین درآمد صنعتی به سال ۱۳۲۰ اختصاص دارد. جدول شماره ۵ و نمودار شماره ۶ میزان درآمد صنعتی کشور را در دوره پهلوی اول نشان می‌دهند.

جدول شماره ۵. درآمد بخش صنعت در مقایسه با کل بودجه (ضیایی، ۱۳۶۵، ۱۲۶-۱۲۸)

سال	مخارج کل کشور (ریال)	مخارج بخش صنعت	درصد
۱۳۰۴	۲۴۷/۶۷۵/۹۴۰	۴/۵۵۵/۵۰۰	۱/۸۴
۱۳۰۵	۲۵۶/۳۸۴/۷۳۰	۴۵/۸۳۸/۵۰۰	۱۷/۸۸
۱۳۰۶	۴۴۸/۴۹۵/۰۹۶	۱۴۹/۳۰۳/۸۷۰	۳۳/۲۹
۱۳۰۷	-----	-----	.
۱۳۰۸	۳۱۱/۱۳۴/۰۴۰	۴۰/۰۳۱/۰۰۰	۱۲/۸۷
۱۳۰۹	۳۵۳/۳۷۴/۸۲۷	۵۷/۲۴۶/۰۰۰	۱۶/۲۰
۱۳۱۰	۳۲۱/۷۵۹/۳۹۹	۵۷/۶۶۸/۳۱۲	۱۷/۹۲
۱۳۱۱	۴۲۱/۴۰۰/۰۰۰	۱۳۹/۹۴۳/۸۲۰	۳۳/۲۰
۱۳۱۲	۵۰۶/۹۱۲/۲۲۷	۱۵۹/۸۷۰/۲۸۱	۳۱/۵۴
۱۳۱۳	۶۲۱/۴۱۳/۴۱۷	۱۷۲/۲۴۵/۹۶۰	۲۷/۷۲
۱۳۱۴	۷۵۱/۱۳۳/۴۸۷	۲۰۶/۸۲۳/۷۵۰	۲۷/۵۳
۱۳۱۵	۱/۰۰۰/۰۱۶/۷۴۰	۱۷۰/۶۴۰/۰۰۰	۱۷/۰۶
۱۳۱۶	۱/۲۵۰/۰۰۲/۹۱۱	۲۸۰/۸۲۳/۶۷۴	۲۲/۴۶
۱۳۱۷	۱/۵۲۹/۳۹۲/۶۴۸	۳۵۲/۶۵۹/۱۰۲	۲۳/۰۵
۱۳۱۸	۱/۹۳۰/۰۹۶/۷۰۰	۶۰۶/۹۲۰/۰۰۰	۳۱/۴۴
۱۳۱۹	۳/۰۹۴/۳۹۳/۹۷۷	۶۱۹/۶۵۰/۰۰۰	۲۰/۰۲
۱۳۲۰	۳/۶۱۳/۷۶۸/۷۱۸	۶۸۹/۹۱۷/۲۶۱	۱۹/۰۹
میانگین سهم صنعت در درآمد کل کشور			۲۰/۷۷

نمودار شماره ۷. درآمد بخش صنعت در مقایسه با کل بودجه (۱۳۲۰-۱۳۳۰)

به طور کلی می توان گفت میزان درآمد دولت از بخش صنعت نشان دهنده این است که صنایع علاوه بر تولید هزینه، منبع درآمد دولت نیز محسوب می شدند.

نتیجه گیری

نهاد مقننه، در قالب مجلس شورای ملی، نماد توسعه سیاسی و مهم ترین دستاورد انقلاب مشروطه بود. این نهاد در دوره پهلوی اول از خلال توجه به پیشبرد پروژه اصلاح و توسعه کشور به مقوله صنعت پرداخت. یافته های این پژوهش نشان می دهند طی این دوره بسیاری از برنامه هایی که توسط مجلس شورا به تصویب رسیدند به دستور شاه و یا دربار بودند و بنابراین، پشتوانه علمی مورد نیاز را برای اجرا نداشتند. ضعف این فرآیند را بیش از هر چیز باید در ساخت قدرت سیاسی در دوره پهلوی اول و چرخش قدرت از مجلس به سوی دولت و البته در سرشت مجلس بررسی کرد. در این دوره در حالی که تمرکز دولتی از طرفی ابزاری برای فرآیند انباشت سرمایه بود، فساد و فقدان ابتکاری که مورد تشویق قرار گیرد با دنبال کردن یک سیاست صنعتی منسجم و پیوسته مغایر بود. قوانین مصوب در این دوره جهش بزرگی در توسعه ایجاد کرد، اما عوامل توسعه را از نظر کمی و کیفی فراهم نکرد که علت آن علاوه بر ساختار حکومت پهلوی، به شرایط اجتماعی و اقتصادی ایران پیش از این دوره باز می گردد. علاوه بر عوامل داخلی یادشده، عامل خارجی ادغام ایران در بازار جهانی نظام سرمایه داری و نوسانات بازار جهانی نیز تأثیرات عمیقی بر ماهیت سیاست گذاری های اقتصادی و ایجاد منابع مالی داشت.

چون در دوره پهلوی اول منابع درآمدی کشور در اختیار دولت بود، لذا نقش مجلس نمی‌توانست در ارتباط با سیاست‌گذاری صنعتی مؤثر باشد و بخش صنعت در انحصار دولت بود. علاوه بر انحصار مستقیم دولتی که شکل غالب انحصار منابع اقتصادی بود، در برخی موارد دولت با دریافت حق‌السهم برخی امتیازات را واگذار می‌کرد.

در یک جمع‌بندی کلی، ساختار حکومت و نظام تصمیم‌گیری در عصر پهلوی اول به ترتیبی که از سال‌های آغازین فاصله می‌گرفت به سوی تمرکز تصمیم‌گیری در نهاد سلطنت پیش می‌رفت و دستگاه دولت نقش آلت اجرایی را بازی می‌کرد. انگیزه دولت از اجرای سیاست‌های اقتصادی تأمین منابع مالی برای ایجاد تمرکز سیاسی بود. در واقع تأسیس نهادهای قانونی در جهت اعمال حاکمیت فردی و ایجاد حکومت مرکزی مقتدر بود. بنابراین، مجلس به تشکیلاتی برای تصویب تصمیمات دولت تبدیل شد و از کارکرد واقعی خود در حمایت از صنعت ملی دور گردید. همچنین فقدان اتفاق نظر در نمایندگان مجلس برای ایجاد تغییرات سریع در ساختار صنعت، حکومت را در دخیل ساختن آنان در بخشی از تصمیمات دچار تردید می‌کرد. در نتیجه این پدیده، عملاً در سال‌های پایانی دوره، نقش مجلس در تصمیم‌گیری‌های اساسی به حداقل رسید و تصمیم‌گیری درباره مسائل اساسی صنعت به دو بخش نهاد سلطنت و دستگاه دولت منتقل شد.

References

- Ābrahāmian, Ārvand (1998); *Iran between two revolutions*, translated by Ahmad Golmohammadi and others, Tehrān: Ney Publishing [In Persian].
- Fallāhzādeh, Seyed Hossein (2019); *Reza Khān and Irān's Development*, Tehrān: Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian].
- Dolatābādi, Yahyā (1952); *Hayat Yahya*, Volume 4, Tehran: Ibn Sina Publications [In Persian].
- The collection of relevant laws and issues of the fifth legislative session (1941); Tehrān: Majlis Printing House [In Persian].
- Sādeghī, Zahrā (2008); *Industrial policies during the era of Reza Shah*, Tehrān: Khujasteh Publications [In Persian].
- Sādāt Kish, Mansoūr (1973); *Industries in Iran's Economic Development*, Tehrān: Cluster Publishing [In Persian].
- The collection of relevant laws and issues approved in the sixth legislative session (1955); Tehrān: Press and Information Department [In Persian].
- An explanation of the deliberations of the seventh parliament [In Persian].
- Website of the Institute of Contemporary History, <https://www.iichs.ir/fa/news/16193>,

- 5/7/1399. [In Persian].
- Flore, Willem (1992); the industrialization of Iran, translated by Abolghāsem Seri, Vol. 8-9, Tehrān: Tos [In Persian].
- Mahboūbi Ardakānī, Hossein (1997); History of new civilizational institutions in Iran, vol.3, Tehrān: University of Tehrān [In Persian].
- The collection of approvals of the first and second legislative periods (1939); Tehrān: Laws and Press Office of the National Assembly [In Persian].
- The collection of topical laws and issues approved in the 8th legislative period (1947); Tehrān: Majlis Printing House [In Persian].
- The General Department of Laws of the Islamic Council, the Resolutions Department of the National Council, S.S. 2/12 [In Persian].
- Jazāyerī, Shamsūddin (1963); Laws of finance and public accounting, Tehran: Tehrān University Press [In Persian].
- Kātoūzīān, Mohammad Ali (1995); Iran's Political Economy, translated by Mohammad Reza Nafisī and Kāmbyz Azizī, Tehrān: Markaz Publication [In Persian].
- Kārshenās, Masoūd (2008); Oil, government and industrialization in Iran, translated by Ali Asghar Saeedī and Yusof Hajī Abdul vahāāb, Tehrān: Gam No [In Persian].
- The collection of relevant laws and issues approved by the 11th legislative session (1951); Tehrān: Press and Information Department of Majlis [In Persian].
- The collection of relevant laws and issues approved by the 12th legislative session (1964); Tehrān: Majlis Printing House [In Persian].
- Collection of periodic laws of the National Assembly, different periods [In Persian].
- Ziyāī, Manoūchehr (1986); Collection of budget laws, Volume 1, Tehrān: Ministry of Planning and Budget [In Persian].
- Yazdānī, Sohrāb and Shujāei Divklai, Seyyed Hassan (2008), The impact of centralism on the political economy of the first Pahlavi era, Iranian History Quarterly, Volume 2, Volume 2, 151-179. Doi 20.1001.1.20087357.1388.2.2.7.7 [In Persian].